

Historiskt perspektiv – om krisers effekter, hållbarhet och välfärd

Sverker Sörlin, Professor i miljöhistoria, Kungliga tekniska högskolan

Kriser är en del av historien och samhället. De kan sägas ha varit något av människans följeslagare – i form av omfattande svält, sjukdom, krig, belägring, epidemier, ekonomiska och politiska sammanbrott och andra större, ingripande och ibland även mycket långvariga problem.

Ändå är själva ordet kris modernt, särskilt i sin nuvarande betydelse när det huvudsakligen används för att beteckna svåra samhällssituationer. Det bör poängteras, eftersom ordet egentligen är mycket gammalt. Det kommer från grekiska och föddes under antiken för mer än två tusen år sedan. Då var termen medicinsk. Krisen var det avgörande läget i ett sjukdomsförlopp, då patienten antingen kunde tillfriskna eller då hennes tillstånd kunde förvärras och döden hotade.

Denna äldre betydelse är viktig att komma ihåg eftersom ett viktigt element härifrån följt med in i den moderna betydelsen: att krisen inte bara är ett djupt och genomgripande problem vid en specifik tidpunkt, utan att den också ingår i ett förlopp. När vi talar om en kris råder ett djupt problem men också ett osäkert läge – vi vet inte hur det slutar. Det beror på. Och det beror för det mesta på oss själva. Frågorna som ställs blir existentiella och ofta ödesmättade. Vad ska hända med oss? Kommer vi att klara det? Vad krävs? Det ”vi” som underförstås med frågorna tenderar också att bli tydligare avgränsat än det är till vardags. Vilka är ”vi” som genomgår detta öde tillsammans?

Ordböckernas definitioner summerar en del av detta. En ”mycket svår situation”, heter det i *Svenska Akademiens Ordlista* (SAOL). Andra ordböcker ger samma förstabetydelse. Den mer omfattande och historiskt upplagda *Svenska Akademiens Ordbok* (SAOB) talar om ”brydsam situation”, ”kritiskt stadium”, ”ödesdiger rubbning”. SAOB påminner om att en kris också kan vara ”andlig, religiös, själslig”. Spända förhållanden ”emellan vänner eller emellan medlemmar af en familj” utvecklas i regel ”genom en kris och en explikation”, skriver Anders Johan von Höpken 1759 och tar fasta på krisen som en vändning då förhållanden utreds och förklaras. *Svensk Ordbok* preciserar: ”mycket svår (samhälls)situation ofta av politiskt el. ekonomiskt slag”.

Att ordet kris i sin nuvarande användning är modernt betyder också att det inte var särskilt vanligt i äldre tid. Idag säger vi att påvedömet var i kris flera gånger under medeltiden, men ingen påve förklarade att det rådde kris. När det svenska stormaktsväldet föll samman under årtiondena kring 1700 rådde förstas en djup kris för Sverige – men sådana uttryck förekom sällan i samtiden.

Det stora genombrottet för krisbegreppet skedde under efterkrigstiden och det kalla kriget. Allt fler typer av sociala utmaningar fångades av det och ordet fick också en allmän spridning i språket. Vi vet inte riktigt varför, men kanske kan man dra en parallell till den tyske sociologen Ulrich Becks begrepp *Risiko-Gesellschaft*, också titeln på hans bok som utkom 1986, samma vår som Tjernobylkatastrofen. Beck menade inte att riskerna i samhället ökat, även om han heller inte förnekade att det kunde vara så; hans bok fick särskilt mycket uppmärksamhet just genom Tjernobyl som ju onekligen kunde ses som ett tecken på att människor omges av risk. Hans poäng var en annan: vi lever i ett samhälle som är *upptaget med risk*. Vi tillskriver den allt mer betydelse, vi har expertis och myndigheter för den. Det var farligare att leva förr, människor dog tidigare, samhället hade mindre att sätta emot, men talet om risk var begränsat. Nu definierar risk vår värld.

Det kan vara på ett liknande sätt med krisbegreppet. Svårigheter, påfrestningar, brydsamma situationer har aldrig saknats, men infångandet av dem under ett gemensamt begrepp sker på allvar under 1900-talet, särskilt efter andra världskriget. Då börjar de stora kolonialväldena upplösas, föreställningar om utveckling för alla sprider sig, snart blir ord som miljö och klimat allt viktigare och, inte minst, systematisk utveckling av välfärdssamhällen blir också normalt och förväntat i stora delar av världen liksom efterhand demokrati. I en värld med sådan framstegstro som grundackord kan krisbegreppet vidgas, eftersom avvikelser från denna framåtskridandets ordning framstår just som kriser, kriser i relation till en ordning som annars tas för given.

Det är på sätt och vis en paradox, släkt med Tage Erlanders bekanta formulering: ”De stigande förväntningarnas missnöje”. När framsteg, alltmer förknippat med ekonomisk tillväxt, förväntas ske i jämn takt blir också en utebliven förbättring ett slags olycka. ”Krissamhället”, med en liten vridning på Becks begrepp, är med andra ord ett samhälle som producerar kris utan att nödvändigtvis tillvaron i

stort blir mer krisartad, på samma sätt som risksamhället är ett samhälle som är alltmer upptaget av risk utan att fördenskull det blivit mer riskabelt att leva i detta samhälle. Eller enklare uttryckt: vi *ser* risk och kriser allt oftare och på allt fler håll och tar dem på allt djupare allvar. I extrema fall kan det ta sig uttryck i att människor tycker att det är alltför riskabelt att ta den vaccinspruta som skulle kunna lösa en pågående hälsokris.

Krisen som föregår krisen

Det finns nu så mycket kris i samhället att man måste lyssna noga för att förstå vilken kris som det för tillfället talas om. MSB är den svenska krismyndigheten (även om ordet kris 2009 togs bort från namnet) och i dess värld är det en typ av krisbegrepp som används. Uppdraget lyder: "MSB har ansvar för att stödja samhällets beredskap för olyckor, kriser och civilt försvar." Här är krisbegreppet knutet till samhällsfunktioner, liv och hälsa.

Ett annat ord som förekommer i MSB:s vokabulär är samhällsstörning, som man använder delvis synonymt med kris. För att förstå vad det handlar om kan man tänka på händelser och kriser – samhällsstörningar – för vilka det kan behövas filter, vattenreningstabletter, brandsprutor och fältsjukhus och ibland bredbukiga flygplan att frakta dem med. Det ligger ganska nära vad som behövs i det slags kris som kallas krig och en skrift från denna myndighet heter mycket riktigt "Om krisen eller kriget kommer" (2018). Kris och krig antas i praktiken ligga ganska nära för det enskilda hushållet som i båda fallen behöver bunkra med vatten och konserver. Ett nyckelord är "beredskap". Är man inte förberedd på de påfrestningar som väntar klarar man inte krisen (eller kriget).

Ekonomiska kriser sysslar MSB inte med. De ekonomiska kriserna och funktionskriserna, eller samhällsstörningarna, saknar förstås inte samband. Svåra ekonomiska kriser kan också kräva filter och fältsjukhus, men det är dessbättre ganska sällan. Arbetsförmedlingen, socialtjänsten och Stadsmissionen är instanser som har mer att göra i en svår kris på arbetsmarknaden. Kanske också universitet och folkbildning som fortbildar de arbetslösa.

Inte heller ringer vi till MSB när vi hör ordet klimatkris eller miljökris, för att inte tala om när det råder kris i det europeiska samarbetet eller kris för demokratin, vilket blivit en debatt under senare år i många länder. Data från hela världen visar också på en tillbakagång för demokratin. MSB blir aktuellt *först när* funktionella sammanbrott skett eller hotar. Man skulle kunna säga att begrepp som klimatkris, miljökris, eurokris och demokratikris i någon mening *föregår* det slags kristillstånd som MSB, eller för den delen SKR med sitt ansvar för medborgarnas hälsa, hanterar. När MSB och intensivvården är engagerade i stor skala har krisen manifesterat sig på nivåer som utgör funktionella störningar.

Att, som jag gör här, skilja mellan olika krisförståelser är inte ett ändamål i sig. Jag tror det kan vara nyttigt för att urskilja hur vi kan tänka på samhällsnivå, och politiskt, om hur vi kan minska risken för svåra kriser och hur vi kan hantera dem när de uppkommer. För det finns orsaker till allt och vi bör vara intresserade av förklaringar. Och när man ska förklara något är det oundvikligt att söka reda på just vad som föregår och vad som kommer efter.

Ojämlighet – både orsak till och följd av kris

Som vi vet har olika historiska omständigheter redan kommit upp för att förklara den nuvarande sjukdomskrisens förlopp och utfall i olika länder. Där finns mönster. Helt genomgående över hela världen är att utsatta grupper (fattiga, lågutbildade, minoriteter, bosatta i socialt utsatta områden etc.) drabbats (mycket) värre av pandemin än mer gynnade sociala grupper. Vi ser ett liknande mönster nu när vaccineringarna genomförs: rika länders befolkningar vaccinerar, utvecklingsländernas knappast alls ännu. Detta är ett historiskt mönster vid kriser i alla fall i modern tid, säg de senaste hundra till hundrafemtio åren: ojämlikheter reproduceras och förstärks. Längre tillbaks i tiden kunde det vara annorlunda. En pest, ett krig, en revolution kunde vända existerande ojämlikheter över ända, som inte minst ekonomhistorikern Walter Scheidel vid Stanforduniversitetet visat i en uppmärksam bok, *The Great Leveler* (2017).

Men där moderna välfärdssamhällen uppstått har våldsamma omvälvningar inte längre samma effekt. Där är det istället fungerande stater med människor i full sysselsättning och med stabila sociala försäkringssystem som kan stå emot den ojämlikhet som trots alla sociala skyddsnät tenderar att

förstärkas av själva krisen. En stor mängd data och analyser från såväl oberoende forskare som institutioner som IMF, Världsbanken och World Economic Forum har under pandemiåren övertygande visat att verkningarna av Covid-19 ökat ojämlikheten praktiskt taget överallt.

Men den växande ojämlikheten under en modern kris är likväl inte ett mönster som följer någon naturlag. Det är en social verkan som har en social orsak. Om sådana orsaker har vi under det senaste året lärt oss mycket. Trångboddhet, social segregering, en ojämlik arbetsmarknad med olika villkor, osäkra organisations- och anställningsformer i äldreomsorg och hemtjänst visar sig ha betydelse för hur krisen utvecklas och hur den drabbar, socialt, etniskt, geografiskt. Den politik som skapat detta samhälle är egentligen en beredskapsundergrävande politik – en dålig politik, eftersom den förvärrar krisen när den kommer.

I själva verket har denna undergrävande politik bedrivits fortlöpande in i senaste tid. När vi sedan 1990-talet nedrustat beredskapstänkandet och övergått till lean production och just in time-lösningar över i stort sett hela linjen i både privat och offentlig sektor så har detta också varit en, icke avsiktlig, politik som ökat risken för kriser att uppkomma. Även den oftast en dålig politik, även om den gett fördelar i andra avseenden. Vi har, på det hela taget, prioriterat effektivitet, inte säkerhet. Men det är inte riktigt så som det politiska valet har framställts.

Det finns därför ett inslag i krisbegreppet som alltid framträder när det handlar om en verklig, riktig, samhällsomvandlande kris – nämligen om hur orsakerna ska förstås och hanteras. Där ligger det verkliga avgörandet. Och det hanteras inte av MSB eller SKR. Det hanteras inom ramen för de kriser som just precis föregår funktionskriserna. Klimatkrisen, eurokrisen, demokratins kris, krisen för jämlikhet och rättvisa i våra samhällen – det är där vi bör söka rötterna till de akuta samhällskrisernas, och i förekommande fall samhällsstörningarnas, förlopp och utfall.

Krisens moraliska imperativ – att ta omställningen på allvar

Det finns också ett sådant krisbegrepp, som knyter krisen till samhällsomställningar. Vad Immanuel Kant kallade ”ett moraliskt anspråk på en skillnad”. Det är också i hans tid, sent 1700-tal, tidigt 1800-tal med de stora revolutionerna i Frankrike och Amerika, som idén började formuleras att ”krisen” i själva verket alltid medförde detta val: återgå till det normala som skapade krisen, eller söka nya vägar. Det senare skulle kunna kallas det djupa krisbegreppet, det förra ett ytligare. Kants djupa krisbegrepp söker efter orsakerna och vill åtgärda dem. Den som föredrar det ytliga krisbegreppet ser hellre krisen som en tillfällig störning som bör hanteras snarast möjligt så att verksamheten kan fortsätta.

Kant, som ju talade mycket om vad han kallade det moraliska imperativet, hade onekligen en poäng. Han menade att kriser gör att man inser, eller i alla fall bör inse, att det inte är särskilt klokt att fortsätta som förut. Vi är nog i det skedet nu. Samhällsomställning, klimatomställning – sådana ord har ryckt fram till diskussionens mitt. Att omställning blivit nödvändig beror på att samhället alltför länge följt en väg som visat sig oframkomlig. Krisen kan därför uppfattas som ett slags historiens känslspröt. De talar om för oss att vägen framför oss är stängd och att vi gör klokt i att överväga vår kurs.

Det finns ett samband mellan alla dessa olika krisförståelser: det vi gjort i det förflutna, och kanske främst det vi inte gjort, är vad som avgör hur det blir för oss nu och i framtiden. När krisen är här är det på många sätt redan för sent och vi tvingas då avläsa konsekvenserna av våra tidigare missgrepp och underlåtenhetssynder i realtid.

Läsning:

Sverker Sörlin, *Kris! Från Estonia till Corona* (Stockholm: Atlas, 2020).